

Катуніна Н.Ю.

РЕЛІГІЙНИЙ „САМВИДАВ” У 60–80-і РОКИ ХХ СТОЛІТТЯ

Одним із важливих напрямків діяльності незареєстрованих релігійних громад, що існували у СРСР у 50-80-ті роки ХХ століття, стало нелегальне видавництво книг та інших публікацій, які прийнято іменувати як „релігійний самвидав” [1].

Метою статі є вивчення діяльності релігійних громад Ради Церков Євангельських християн-баптистів з організації видавничої діяльності за підпільних умов.

„Релігійний самвидав” – це один із напрямків „релігійно-дисидентської” діяльності, пов’язаний з виданням у СРСР у 50-80-х роках за умов підпілля рукописної та друкованої продукції, в якій нищівній критиці підвергалось радянське законодавство щодо релігійних культів, політика партії та уряду по відношенню до релігії та церкви, а також видавалась література релігійного походження.

Нелегітимна видавнича діяльність була частиною потужного напрямку духовного життя, що почало формуватись у Радянському Союзі в середині 60-х років ХХ століття. Наприкінці 50-х – початку 60-х років, в умовах критики „культу особистості” та часткової „демократизації”, у Радянському Союзі почали зміцнювати свою позицію представники релігійного світогляду, а також стали з’являтися діячі культури, що не дотримувались домінуючих у цей час принципів „соціалістичного реалізму”. У роки так званої „хрущовської відлиги” з’явилась нова генерація молоді та творчої інтелігенції, яка стала критично ставитись до багатьох надбань комуністичного світогляду та ідеалізувати життя, притаманне Западу.

Повернення до принципів авторитаризму у керуванні державою та посилення комуністичної ідеології, яке відбулось у першій половині 60-х років, призвели до утисків у відношенні до нової генерації інтелігенції та організації наступного витку боротьби із релігійним світоглядом та його носіями.

У рамках післявоєнного тоталітаризму почала формуватись ідеологія протесту проти існуючого устрою, що призвела до формування дисидентства, значною частиною якого стали представники релігійного опору, насамперед – Ради Церков ЄХБ.

З середини 60-х років ідеологія „супротиву” почала матеріалізуватись у вигляді так званого „самвидаву”, – багаточисельних рукописів, які масово розповсюджувались серед різних верств населення.

Термін „самвидав” було введено у вигляді пародії на назви існуючих на той час державних видавництв „Держвидав” та „Політвидав” [2].

У період 60–80-х років у рамках „самвидаву” виходили кілька збірників та періодичних видань, таких як „Хроника текущих событий”, „Из-под глыб”, „Самосознание”, „Грани”, „Континент”, „Память”, „Московский сборник”, „Сахаровский сборник”, „Вестник русского христианского движения”, „Поиски”, „Сумма”, „37”, „Часы” та „Метрополь”.

Авторами багатьох „самвидаватовських” збірок були В. Аксьонов, В. Войнович, А.Гладілін, Л. Тімофєєв, А. Солженіцин, Ю.Вознесенська та багато інших талановитих поетів, прозаїків та публіцистів.

За даними голови КДБ СРСР Ю.В. Андропова з 1965 по 1970 роки „дисидентами” було надруковано понад 400 статей з економічних, політичних і філософських питань, в яких з різних сторін критикувався історичний досвід соціалістичного будівництва в Радянському Союзі, ревізувалися зовнішня і внутрішня політика КПРС, висувалися різного роду програми опозиційної діяльності» [3].

У сучасній літературі існує точка зору, що поява терміну „самвидав”, пов’язана з виникненням дисидентства у період 60–80-х років ХХ століття, – однак це не відповідає дійсності. Вперше термін „самвидав”, що означав „спосіб розповсюдження нелегальної літератури”, в Росії було введено 27 квітня 1855 року [4].

У 40-х роках ХХ століття термін „самсобівидав” на свої збірки рукописних віршів, що видавались на друкарській машинці, ставив поет М. Глазков.

Відомий радянський дисидент В. Буковський в автобіографічному романі „І повертається вітер...” писав що „самвидав”, це процес, коли автор сам пише, редагує, рецензує, видає, розповсюджує, та „сидить” за це у в’язниці [5].

У більшості електронних енциклопедій поняття „самвидав” трактується як „спосіб неофіційного і тому невідцензурного розповсюдження літературних творів, а також релігійних і публіцистичних текстів в СРСР, копії яких видавались автором або читачами без відома й дозволу офіційних органів, як правило машинописним, фотографічним або рукописним способами” [6].

Поряд з терміном „самвидав” досить часто використовується поняття „тамвидав”, що означає недозволену літературу, яка нелегально завозилась в СРСР [7].

Вперше, нелегально, у вигляді копій, світ побачили твори видатних діячів літератури: «Доктор Жіваго» Б. Пастернака; «Раковий корпус» і «В крузі першому» А. Солженіцина; «Життя і надзвичайні пригоди солдата Івана Чонкіна» В. Войновича та «Спустілий будинок» Л. Чуковської.

Особливу роль у духовному житті радянського періоду відігравав „релігійний самвидав”, що мав більш насичену історію аніж „світський самвидав”.

„Релігійний самвидав”, як такий, зародився ще до Великої Вітчизняної війни, у середовищі віруючих, які були позбавлені радянською владою можливості легально друкувати і поширювати релігійну літературу. Саме вона й „отримала ходіння в самвидаві, в рукописах і машинописі, розповсюджуючись серед віруючих. Тут були збірки проповідей і релігійно-філософські трактати, творіння святих батьків і нових подвижників, перш за все – новомучеників, тут були художня проза, вірші і, нарешті, цілі рукописні (машинописні) журнали” [8].

В 20–30-х роках ХХ століття в радянській Росії було нелегально розповсюджено велику кількість листівок, брошур та відкритих листів, написаних від руки та направлених проти політики стосовно до релігії та церкви. Особливою популярністю у 20-і роки користувалося 9-томне рукописне видання – «Повне зібрання творів протоієрея Валентина Свенцицького» [9].

У 1928 році в Ленінграді відбувся судовий процес над учасниками нелегальної організації «Воскресіння». Серед його матеріалів є велика кількість літератури, виданої нелегально. Серед них був і вірш, що приписується С. Єсеніну, який ми приведемо мовою оригіналу [10]:

„Нет, ты, Демьян, Христа не оскорбил,
ты не задел Его своим пером нимало.
Разбойник был, Иуда был –
тебя лишь не хватало.
Ты сгустки крови из Христа копнул ногой,
как толстый боров.
Ты только хрюкнул на Христа,
Ефим Лакеевич Придворов”.

У 40-і роки ХХ століття у вигляді рукопису в СРСР розповсюджувалася книга архієпископа Луки (Войно-Ясенецького) «Дух, душа, тіло» [11].

Значну роль в активізації „релігійного самвидаву” наприкінці 50-х – початку 60-х років почали відігравати представники наукової інтелігенції, наприклад професор Військово-інженерної академії ім. В. В. Куйбишева Н. В. Зволінський і завідувач кафедри одного з московських інститутів професор Н. Е. Пестов які написали декілька релігійних брошур і поширювали їх серед знайомих.

У 60-х роках на Заході було опубліковано декілька листів Б.В. Талантова, викладача математики одного з вищих учбових закладів м. Кірова, в яких він розповідав про гоніння на православну церкву, про закриття храмів і репресії проти віруючих у Кіровській єпархії.

30 березня 1967 року Талантов написав статтю «Таємна участь Московської Патріархії в боротьбі КПРС з Православною Християнською Церквою», а потім ще декілька. 12 червня 1969 року Б.В.Талантов був арештований і засуджений на два роки таборів. Тяжко захворівши, він помер у в’язниці, не доживши кілька годин до свого визволення [12].

А.В. Щипков – „релігійний дисидент”, що брав активну участь в 70–80-і роки ХХ століття у проведенні підпільних православних семінарів і у видавництві нелегальної релігійної літератури, поділяє «релігійний самвидав» на дві категорії: протестантський і православний. На його думку протестантський самвидав був правозахисним. Його автори розповідали про переслідування і героїчне протистояння режиму. Це були в основному публікації інформаційного характеру. Православні ж видання відрізнялися тим, що основну увагу приділяли змісту, а просто кажучи, ідейним спорам. Наприклад, Леонід Бородин видавав в другій половині 70-х років "Московську збірку" – православне видання консервативного напрямку. Тетяна Горічева видавала журнал "Марія" – православний журнал для жінок, в якому були публікації про літературу, мистецтво і роль жінок в православ'ї. Зоя Крахмальникова видавала журнал "Надія", де збирала тексти святих батьків, яких вдавалося знайти в ті роки [13].

Протестантський „самвидав”, у порівнянні з православним, був більш інформаційним і жорсткішим по відношенню до інституцій, що наглядали за виконанням радянського законодавства з релігійних культів.

Розколи, що пройшли у 50-і роки у середовищі більшості протестантських конфесій, призвели до появи великої кількості незареєстрованих груп віруючих, що знаходились у стані конфлікту не тільки до тих течій, що їх підтримувала влада, але й по відношенню до самих державних інституцій. Активізація релігійного життя та наростання протистояння з державою призвели до формування специфічної форми релігійної пропаганди – створення розвиненої системи „самвидаву”.

У 40-і, та, особливо, у 50-ті роки ХХ століття, у СРСР з’явився новий різновид „релігійного самвидаву”, що активно впроваджувався у діяльності деяких протестантських громад – створення збірок віршів релігійного змісту, які віруючі почали масово переписувати власноруч у невеликі учнівські зошити та розповсюджувати їх не тільки серед віруючих, але й поміж нерелігійного населення. Для цієї діяльності деякі релігійні громади стали використовувати учнів старших класів.

У 50–80-і роки на території СРСР почав активно використовуватись ще один досить цікавий різновид колективного „релігійного самвидаву”, до якого стали залучати населення міст та сіл багатьох регіонів країни. Його суть була пов’язана з тим, що на адресу, де проживав конкретний чоловік або жінка, надходило письмо релігійного змісту, написане від руки, в якому річ йшла про ті або інші елементи релігійного віровчення, та ставились вимоги до їх впровадження у життя. Наприкінці листа, написаного досить аргументовано, ставилась вимога, у відповіді до якої, чоловік, що отримав „послання”, під загрозою захворювання його самого або його близьких, повинен був каліграфічно переписати його зміст й надіслати поштою кільком своїм знайомим. Значна частина одержувачів цих „послань” викидала їх відразу ж після знайомства з текстом. Але знаходились люди, які під впливом погроз розповсюджували ці „твори” релігійного „самвидаву”.

Починаючи з початку 60-х років у середовищі релігійних громад, які відчували утиск з боку органів влади, почав розвиватись напрям „самвидаву”, заснований на використуванні різноманітного технічного обладнання.

Поступово техніка одноразового переписування релігійних текстів стала змінюватись на техніку багаторазового множення, пов’язану із використанням копіювального паперу та так званої „блакитної печаті”, що дозволило значно збільшити кількість текстів, які був здатен зробити один чоловік.

У 60–80-ті роки деякі релігійні громади стали таємно використовувати для цього друкарські машинки. Цей спосіб розмноження був більш ефективним та якісним, але він був пов’язаний із ускладненнями, пов’язаними з придбанням техніки, тому що кожен друкарську машинку потрібно було реєструвати в органах влади.

Деякі релігійні організації нелегально публікували свої видання у державних друкарнях, до яких вони влаштували віруючих своїх конфесій. Коли органам влади вдавалось знайти таку підпільну друкарню, то людей, що займалися тиражуванням релігійної літератури, засуджували не за видавничу діяльність, а за

„розкрадання соціалістичної власності” – паперу, світокопіру та матеріалів для палітурки, які вважались державною власністю[14].

У 60–80 роки, в умовах жорсткої конспірації нелегальні видання у вигляді листівок, невеликих брошур і навіть журналів розпочали випускати та розповсюджувати громади адвентистів-реформистів, послідовників Ради Церков ЕХБ та Свідків Іегови. При цьому слід констатувати, що якщо видання адвентистів та послідовників Ради Церков мали відношення до „самвидаву”, то високопрофесійні та гарно ілюстровані журнали, якими користувались віруючі-іеговісти, майже повністю відносились до „тамвидаву”. Для потреб віруючих, що проживали у Радянському Союзі у ФРН, у Мюнхені, Свідками Іегови була створена професійна друкарня, у якій на мові 25 народів СРСР видавалась яскрава поліграфічна продукція релігійного змісту. Журнал „Башта охорони”, який обов’язково повинні були читати усі віруючі цього плинну, нелегально доставлявся у Радянський Союз та розповсюджувався серед віруючих та населення.

Після того, як у 1960 році у СРСР було ліквідовано єдиний центр адвентистів сьомого дня, його колишні лідери на чолі з А. Парасеєм почали видавати нелегальний журнал „Світильник”, та звернення до віруючих [15].

Однак в умовах жорсткого підпілля найбільш активну видавничу діяльність розпочали віруючі Ради Церков євангельських християн-баптистів.

Починаючи з 1960 року, представники „Ініціативної групи” почали вручну, а надалі з використанням копіювальної техніки, видавати „Братський листок”, в якому розглядалися питання щодо діяльності групи, публікувалися звернення до єдиновірців та інші релігійні матеріали, суспільно значущі для віруючих. Після придбання техніки, віруючим вдалось зробити це видання щомісячним. Більш регулярно цей нелегальний інформаційний орган РЦ ЄХБ почав видаватись, починаючи з 1964 року [16].

З 1963 по 1976 роки в умовах підпілля керівництву Ради Церков вдалось налагодити випуск ще одного видання – журналу „Вісник порятунку”, який з 1976 року і по цей час видається під назвою „Вісник істини”.

У 1964 році, після початку репресій стосовно віруючих цього релігійного плинну і особливо по відношенню до активу, була створена «Рада родичів в’язнів, страждаючих за слово Боже», що почала видавати „Надзвичайні повідомлення” у вигляді звернень до влади та віруючих, у яких мова йшла про конкретні факти зневажливого стану до в’язнів-єдиновірців. Згодом цей нелегальний орган релігійного „самвидаву” почав виходити раз на два місяці, а у 80-і роки майже щомісяця.

Копії листів-звернень розсилалися „Радою” одночасно до десятків організацій. Так 17 травня 1968 року таке звернення було направлено на адресу вищих партійних і державних осіб СРСР, міністрам, до редакцій центральних газет і журналів.

У даному зверненні мова йшла про те, що у таборі помер віруючий Ланбін, що був етапований до місця відбуття покарання всього 2 тижні тому. У віруючих активний протест викликала офіційна відповідь щодо причини смерті Ланбіна. У своєму «Надзвичайному зверненні» представники «Ради родичів» підкресливали, що багато віруючих опинилися в тюремній лікарні з достатньо складними захворюваннями [17].

У подальшому, на протязі 60–80-х років, „Надзвичайні звернення”, які видавались „Радою родичів ув’язнених”, були одним з досить аргументованих видань, що підіймали питання захисту віруючих не тільки у Радянському Союзі, але й за його межами.

Віруючі Ради Церков ЄХБ постійно відчували нестачу релігійної літератури – Євангелій та збірників духовних гімнів. У 1966 році керівництво РЦ ЄХБ звернулось з офіційним проханням до представників влади про необхідність видання 10 тисяч Євангелій та кількох тисяч збірників духовних гімнів. Однак влада навіть не відреагувала на це звернення.

Враховуючи чисельний зріст кількості віруючих та зростаючий попит на релігійну літературу, у 1966 році керівництво Ради Церков було змушено створити самостійне видавництво „Християнин” та кілька нелегальних друкарень, що діяли в умовах жорсткої конспірації.

Довгий час релігійна література друкувалась віруючими на старому гектографі. Однак цим способом неможливо було забезпечити баптистські общини релігійною літературою в достатній кількості, тому було прийнято рішення про виготовлення друкарського обладнання. Це стало можливим після того, як невелика група віруючих змогла закінчити спеціальні вузи та придбати знання технологів друкарського виробництва.

Перший друкарський верстат був виготовлений за кресленнями віруючих і ними зібраний. Друкарями також стали віруючі, які для цього пройшли спеціальну підготовку.

У червні 1971 р. керівники видавництва «Християнин» звернулися до голови Ради Міністрів СРСР О.М. Косигіна з повідомленням про початок

своєї діяльності. У заяві віруючих підкреслювалось, що видавництво – це „добровільне суспільство віруючих ЕХБ які об’єдналися для видання і розповсюдження релігійної літератури. Видавництво існує на добровільні пожертвування віруючих, і тому поширює літературу безоплатно” [18].

До 1983 року видавництво «Християнин» віддрукувало близько 0,5 млн. Євангелій і духовних збірок на російській, українській, молдавській, грузинській, осетинській, німецькій та інших мовах [19].

Після створення видавництва друкарським способом почали виходити «Братський листок», «Вісник істини» і Бюлетень „Ради родичів” в’язнів ЕХБ.

У друкарнях РЦ ЄХБ були віддруковані посібники для навчання релігії дітей шкільного віку, зокрема: „Розповіді зі Священного писання для дітей”, „Дитячий вісник”, „Вісник порятунку” (молодіжний випуск) [20].

Враховуючи те, що видавництво діяло без дозволу органів влади, починаючи з перших часів свого існування, воно повинно було використовувати методи глибинної конспірації. Слід констатувати, що органам КДБ так і не вдалося повністю ліквідувати цей напрямок діяльності Ради Церков до останніх днів існування Радянського Союзу. Це свідчило про те що РЦ ЄХБ використовувало досвід конспіративної діяльності, який був притаманний спецслужбам та найкращім підпільним організаціям світу. Для того, щоб у разі про-

валу видавничої діяльності не припинялась у різних регіонах СРСР було створено кілька самостійних друкарень.

Перший провал у діяльності релігійного „самвидаву” відбувся у жовтні 1974 року, лише через три роки після початку видавничої діяльності РЦ ЄХБ. Першою була зруйнована друкарня, що діяла на невеликому хуторі у Латвії.

24 жовтня 1974 року, після декількох днів спостереження з вертольота, великий озброєний загін КДБ і міліції чисельністю 180-200 чоловік оточив лісовий хутір Лігукаліс в Цесисському районі Латвійської РСР. На хуторі що належало подружжю Бірр, була виявлена одна з друкарень видавництва ЄХБ "Християнин". Органи КДБ конфіскували саморобну друкарську машину, 9 тонн паперу придбаного на добровільні пожертвування віруючих, і 15 тисяч віддрукованих Євангелій. Було арештовано 7 працівників друкарні: В. І. Підченко, К. І. Гріценко, В.А.Пікалова, З. П. Тарасова, І. Д. Коротун, Т. С. Кожемякина і Н. Г. Львова [21].

24 листопада 1974 року Рада Церков ЄХБ направила заяву протесту на ім'я М.В. Підгорного та О.М. Косигіна у зв'язку з конфіскацією друкарні і арештом її співробітників [22].

Після викриття цієї друкарні було розпочато створення кількох нових видавничих центрів, що розпочали активну діяльність.

Другий провал відбувся у 1977 році, коли було розкрито друкарню, що діяла у м. Івангороді Ленінградської області.

22-25 листопада 1977 року в м. Кінгісепп Ленінградської області відбувся судовий процес над І. Льовіним, Д. Коопом та сестрами Зайцевими, яких звинувачували в створенні підпільної друкарні, що видавала журнал "Вісник істини" та іншу літературу. Підсудні отримали терміни від 3,5 до 5 років позбавлення волі.

У 1980 році органами КДБ було викрито діяльність 2-х друкарень: у січні – у селі Старий Кодак на Україні та у селі Глівеньки Новоросійської області.

У першому півріччі 1980 року в Дніпропетровській області були арештовані К.Я. Смірський, Н.І. Кабиш, Т. Бистрова, Л. Косачевіч, Р. Юдінцева, З. Бублик. Дана група знаходилася під слідством за виготовлення і випуск літератури РЦ ЄХБ «Християнин». У них був вилучений офсетний друкарський верстат, продуктивність якого складала 300 екземплярів Нового Завіту продукції за 7 годинний робочий день. К.Я. Смірський і Н.І. Чабиш були організаторами друкарні, решта віруючих виконувала функції друкарів-робочих [23].

У 1982 році ще одна друкарня була викрита у Киргизтані, – в місті Токмак.

Працівників підпільних друкарень судили по ст. 190-1 УК РРФСР – «наклеп на радянський лад» і одночасно – за «заняття забороненим промислом». Вирок за подібного роду діяльність був пов'язаний із позбавленням волі на 3 роки з відбуванням покарання у таборі загального режиму [24].

Релігійний самвидав небезпечно було не тільки видавати та розповсюджувати, але навіть й зберігати. Так, в 1970 р. в м. Вітебську було збуджено справу проти К. П. Еремєєва і В. І. Михайлівської, у яких виявили літературу СЦЕХБ.

6 квітня 1982 року в Москві були арештовані З. А.Бударов, В. У. Бурдюг, М. В. Блохин і О.К. Сидоров-Розанов.

На обшуку у З.А. Бударова була вилучена велика кількість літератури релігійного змісту. Після обшуку Бударова було заарештовано. Йому було пред'явлено звинувачення по ст.162 УК РРФСР – "Заняття забороненим промислом".

14 квітня на квартирі Бударова було проведено повторний обшук, у продовж якого слідчі вилучили декілька релігійних книг, а також ксерокопію книги Авторханова "Технологія влади".

У В. У. Бурдюга була вилучена релігійна література. Обшук проходив без нього, тому що він покинув житло ще до приходу слідчих і був заарештований за межами дому.

У О.К. Сидорова-Розанова було вилучено багато ксерокопій релігійного змісту.

6 квітня 1982 року в Москві були також проведені обшуки у З. Бичкова, Р. Зайченко, Н. Капітанової, В. Ізюмова, Н. Максимової, сестер Хохлових, М. Чесних, Ю. Горяйнова і У. Кокоріна [25].

У листопаді Московський міський суд засудив „релігійних самвидатчиків” по ст.162 УК РРФСР – "Заняття забороненим промислом" до термінів ув'язнення від 3 до 5 років [26].

У 1966-1967 роках із санкції прокурора Криму було проведено обшуки на квартирах багатьох віруючих, в квартирах яких було вилучено велику кількість літератури, виданої прихильниками РЦ ЄХБ [27].

У 60–80 роки століття віруючими став розповсюджуватись варіант електронного „самвидаву”, пов'язаний з використанням платівок та магнітних плівок.

Аудіотвори або „нарізаліся” голкою саморобного фонографа на старих рентгенівських знімках, або записувалися на магнітофон і згодом копіювалися один у одного. У 1970–80-х роках це породило феномен магнітоальбомів.

Починаючи з 1964 року у Криму деякі віруючі стали залучатися до адміністративної й кримінальної відповідальності за «нестандартні» підходи у справі релігійної пропаганди, – за активне використання аудіозаписів релігійного змісту. Так у селі Зоркіно Джанкойського району у будинку А. Г. Петрицького стали збиратися колгоспники чисельністю до 30 чоловік для прослуховування закордонних релігійних передач. Такі ж заходи проводила у своєму будинку М. Солодкова із села Комунари Червоногвардійського району.

У с. Роднікове Бахчисарайського району громада адвентистів свої богослужіння стала проводити на основі грамзаписів. На моління у село приїжджав віруючий з п. Скворцовка, Сакського району Н. Осипчук, що займався вербуванням нових членів громади, використовуючи для цього грамофонні платівки.

У Севастополі деякі віруючі почали не тільки прослуховувати закордонні передачі, але й записувати їх на магнітну стрічку, а потім транслювати для усіх членів своєї громади.

У м. Старий Крим у квітні 1964 року був заарештований О. С. Дзюба, який у 1960 році купив собі радіоприймач і став систематично прослуховувати передачі «БІ-БІ-СІ» та «Голосу Америки». На підставі цих передач він почав писати листи й поширювати їх серед віруючих [28].

Таким чином, проаналізувавши релігійний „самвидав”, який був створений у період 60–80-х років ХХ століття у Раді Церков ЄХБ, можна стверджувати, що він відіграв важливу роль у розповсюдженні релігійного свідогляду у середовищі віруючих, що виявляли непокору проти існуючих у цей час законів, регламентуючих діяльність релігійних плиннів.

Джерела та література

1. Лученко К. Православный самиздат в Советском Союзе <http://www.kiev-orthodox.org/site/bookshelf/818/> ; Религиозный самиздат: предыстория формирования современной журналистики http://orthodoxy.org.ua/uk/dovidkovi_materiali/2008/10/27/19952.html; Трауберг Н. Всегда ли побеждает побежденный? Наталья Трауберг о религиозном самиздате // Литературная газета. – 26 апреля. – 2000 г.; Самиздат. <http://ru.wikipedia.org/wiki/Самиздат>; Савенко Е.Н. Религиозный самиздат в Сибири в 60-е - 70-е годы ХХ века // Седьмые Макушинские чтения: Материалы науч. конф. 16-17 мая 2006 г., Красноярск. – Новосибирск, 2006. - 407 с.
2. М. Барбанадзе. Антология самиздата http://antology.igrunov.ru/after_75/
3. Самиздат <http://ru.wikipedia.org/wiki/Самиздат>
4. Исторический календарь. <http://www.yoki.ru/news/creatiff/27-04-2008/59885-0>
5. Буковский В. «И возвращается ветер...». – Нью-Йорк, Хроника, 1978. – С.126
6. Самиздат <http://ru.wikipedia.org/wiki/Самиздат>;
7. Исторический календарь. <http://www.yoki.ru/news/creatiff/27-04-2008/59885-0>
8. Русская Православная Церковь ХХ век <http://www.pravoslavie.ru/arhiv/060306000040.htm>
9. Там само.
10. Там само.
11. Архиепископ Лука (Войно-Ясенецкий). Дух, душа, тело. – М., 1998.
12. Русская Православная Церковь ХХ век <http://www.pravoslavie.ru/arhiv/060306000040.htm>
13. Лученко К. Православный самиздат в Советском Союзе <http://www.religare.ru/article11937.htm>
14. Самиздат <http://ru.wikipedia.org/wiki/Самиздат>
15. Религиозный самиздат: предыстория формирования современной журналистики http://orthodoxy.org.ua/uk/dovidkovi_materiali/2008/10/27/19952.html
16. Кто такие “отделенные”? К 40-летию движения баптистов-инициативников <http://bratstvo.us/BLOG/2007/07/21/мсц>
17. ЦДАВО України. – Ф.4648. – Оп. 5. – Спр.117. – Л. 75-79.
18. Кто такие “отделенные”? К 40-летию движения баптистов-инициативников <http://bratstvo.us/BLOG/2007/07/21/мсц>
19. Там само.
20. ДААРК - Ф. Р. 3909. – Оп. 1. – Спр.16. – Л.11.
21. Меморал. Хроника текущих событий <http://www.memo.ru/HISTORY/diss/chr/>;
22. Братський листок. – №5. – 1974.
23. ЦДАВО України. – Ф.4648. – Оп. 7. – Спр.149. – Л. 1.
24. Кто такие “отделенные”? К 40-летию движения баптистов-инициативников <http://bratstvo.us/BLOG/2007/07/21/мсц>
25. Хроника текущих событий. – №64.
26. Хроника текущих событий. – № 65.
27. ДААРК - Ф. Р. 3909. – Оп. 1. – Спр.16. – Л.11.
28. ДААРК. – Ф. Р. 2647 – Оп.5. – Спр. 2. – Л. 19